

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԼԵՒՈՆԻ ԵՐԻ ԸՆԾԱՅԾԱԼ "ՎԱՐԴԵ ՈՍԿԵՆՆ"

ԺԱՐԴ Դարէն ի վեր հռովմէական եկեղեցւոյ քահանայապետաց հաւիրած ամենէն մեծ և ազնիւ պատուանշանն եղած է՝ ռկեղէն վարդ մը , որ իւր տրուելէ ալ վեհապետաց կամ վեհապետահեաց՝ որոնք իրենց անձնութիւնը ցոյց տուած են եկեղեցւոյն շահերը պաշտպանելու համար , և կամ անոնց՝ որոնցմէ եկեղեցին օգնութիւն և պաշտպանութիւն իւր սպասէր . երբեմն ալ իւր տրուելէ հօր անձնաւորութեանց , և նոյն իսկ քահապետաց և վանորէից : Ռկեղէն վարդին ընծայումը՝ մասնաւոր արարողութեամբ մը իւր կատարուել . այսինքն՝ պատշաճ Խերմաններ հազած անձամբ իւր պատարագէր , սակայն այնպիսի տաճարի մը մէջ՝ որուն խորանը պէտք էր զարդարուած ըլլալ վարդերով : Ռկեղէն վարդն իւր սահմանեալ տիրող յանձնելէն յառաջ՝ ապրումով և խնկերով իւր հոտաւետելու և՛ եթէ սահմանեալ տէրը ներկայ չէր , արարողութենէն յետոյ պատշաճ անոր իւր զինէր զայն՝ Դեպքանի մը միջոցաւ : Այս արարողութեան համար տարւոյն մէջ իրաւի մը միայն յատկացուած էր մասնաւոր կերպիւ . այն է՝ մեծ պահոց չորրորդ իրաւ

156
 Կին, որ կը կոչուի ըստ Հայոց՝ «Դատաւորին Կիրա-
 փին», և ըստ արեւմտայն՝ *Lectare*, Վասնզի այն օրւան
 ժամամուտին կ'երգեն՝ *Lectare, Jerusalem, et conven-*
tum facite omnes qui diligitis eam, պարիսթն
 «Ուրախ լի՛ր Երուսաղէմ. և ժողովեցար՝ զքանի որ
 քի դմաւ ամենեքին Ձեռքիդ զգաւ» (Եսայ. 42, 10):
 Այն Կիրափին՝ յորում այն նութարան արարողութիւնը
 կը կատարուի ցնծութեան և ուրախութեան զգացումով,
 բով, կը կոչուի նաեւ՝ «Վարդի Կիրափ» (*dominica*
de rosa). պատարագի հին մեկնիչ մին ալ կ'ըսէ՝ Թե-
 անիկա կը նութագործուի «Ժողկանց եղանակին և
 Գարնան Գեղեցիկ օրերուն»⁽¹⁾:

Հռովմայ մէջ ոսկեղէն վարդի նութման Կիրաբի-
 րութիւնը շարունակուեցաւ մինչև մեր օրերը: Բայց միջին
 դարուն վը նութում Քուր վարդերէն հասան մի-
 այն՝ Ինչպէս կ'երեւայ՝ հասած է մեզ. այն՝ ջոր Կղեմես
 Ե (1305—1314), Ափրեւոնի առաջին պապն, ընծայեց
 Bâle-ի Իղան-եպիսկոպոսին, և որ այժմ կը պահուի Պա-
 րիսի մէջ, Կլեւի-ի Թանգարանը (Թիւ 5005 Ծոց-ին):
 Սեր յաջորդ ըսելիքներուն լաւ ըմբռնման համար՝ այս-
 տեղ նշանութաձի կը դնենք Բալ-ի վարդին նկարագրու-
 րութիւնը, Ինչպէս որ կը գտնուի Կլեւի-ի Թանգարանին
 յիշեալ Ծոց-ին մէջ.

(1) *Traité de la messe, dédié à Mgr. le Cardinal de Rohan*
Paris, 1713, էջ 498.

Ce curieux monument d'orfèvrerie du moyen-âge se compose d'une tige principale montée sur un pied qui présente à sa base un double renflement; cette tige porte elle-même six feuilles que surmonte la fleur, largement épanouie, et décorée à son centre d'un beau saphir. De cette même tige partent en outre cinq branches qui portent ensemble vingt-cinq feuilles, trois roses et deux boutons ».

Այսինքն՝

« Միջին դարու ոսկերչութեան այս հետաքրքրական սիւնատապանը կը բաղկանայ գլխաւոր ցօղունէ մը, ընդերքաւորած « սաքի մը վրայ, որուն խարիսխը կը ներկայացընէ կրկին ու « առաւել մը : Այս ցօղունը նոյնիսկ եւ վրայ կը կրէ՝ վեց հատ « ստերկ, որոնցմէ վեր լայնաբաց կերպով բարձրացած է ծառ « ղիկն, որուն կեղծոնը գեղեցիկ շախիղապով մը զարդաւորուած է : Սոյն այս ցօղունէն կը մեկնին դարձեալ հինգ « Ժիւղեր, որոնք ամենը միասին կը կրեն քսանըկինգ հատ « ստերկ, երեք հատ վարդ և երկու հատ կոկոն : »

Բաւի վարդն՝ որ շատ լաւ կերպով պահպանուած է և ամենակատարեալ վիճակի մը մէջ կը գտնուի, կը կըռէ 305 գրամ զուտ ոսկի :

Հիմա գաճէ հայոց Վերջին Թագաւոր Լեւոն Ե Լուսինեանի, որ 1375 տարւոյ ապրիլի 16ին Եգիպտոսի սուլտանին ջօրգերէին ձերբակալուեցաւ Սոյ մէջ, և առաւելորդութեամբ ի Գահիրէ, ուր գերի մնաց մինչև 1382

տաւրոյն վերջերը : Յետոյ՝ Արագոնի և Կաստիլոյ Թագաւորաց միջնորդութեամբ ազատուելով գերութենէն, նոյն տաւրոյ դէկտեմբերի 12ին հասաւ վենետիկ : Ամէն կողմէ թողաւ և գահազուրկ Թագաւորի մը վայել յաջանալ ու պատիւներով ընդունուեցաւ լիւն Ե, որուն՝ քրիստոնէական հաւատոց մարտիրոսի մը աչքով ալ կը նայէին մի և նոյն ժամանակ. բայց ընդհանրապէս չի գիտցուի՝ թէ իր հասնելէն քիչ ամիս յետոյ պատուուեցաւ նաև այն բարձր պատուանշանով, որուն վրայ կը ետսէինք քիչ մը յառաջ, և նոյն ինքն պապին ձեռքէն ընդունեց լիւն՝ իրեն ընծայուած « ոսկեղէն վարդ » :

Հայոց Թագաւորն այնպիսի ժամանակ մը կը հասնէր՝ յորում՝ Եկեղեցին չորս տարիներէ ի վեր բաժնուած էր երկու պապերու — Հռովմայ Ռոբանոս ԶԷ և Ավինեոնի կղեպս էր — միջև : Չատ ժամանակ չանցաւ լիւն իր դաւանանքն յայտնեց ի նպաստ Ավինեոնի պապին, հակառակ Հռովմայ պապին. առիկա պարզ հետևողութիւն մըն էր Ֆրանսայի, Կաստիլոյ և Արագոնի Թագաւորաց, որոնք զինքը Փահրէի բանտէն արձակել տուած էին : Ուրեմն կը սխալին Չամչեան (Պատմ. Հայոց, հտ. Գ, երես 363) և Գիւլտէի (Hist. arm. des Croisades, հտ. Ա, երես 723) պատմելով՝ թէ լիւն նախապէս Հռովմ գացած ըլլալ, Ուրբանոս ԶԷն յաջանալ մատուցանելու համար : Զղմարտութիւնն այն է որ՝ այս կողմէն իրեն եղած հրաւիրանաց մերժողական պատասխան տուաւ և թախանձաւ

նաց ընդդիմացաւ . ուստի վերնտրիէն ուղղակի Ափրիկէն
անցաւ , ուր՝ անօրինաց ձեռքով իր իշխանութենէն ու
երկիրնէն զրոնած քրիստոնէայ թագաւորի մը վայել
յարգանք ընդունուեցաւ : Թովհանէիս Դարդեւ ժամանա-
կագիրն , որ այս դէպքերուն վրայ ամենէն աւելի խիղջ տե-
ղեհութիւնները խուսայ մեզ , արժանի է մեր վստահութիւնը
Գրաւելու նոյն իսկ երբ մեր վերեւ յիշած հմուտ պատմիչաց
հակառակ վկայութիւն տայ : Մեր հիմնական պատմիչը՝
Կառաւոր հաստատութիւն մը պիտի ըլլայ իր ըսածներուն
ճշդութեան :

«Եւ յառաջնում անդ աւուր ամետանն Սարսի»՝ չ'ըսէ
Թովհանէիս Դարդեւ իւր ժամանակագրութեան ՃԼԸ գլու-
խում , « եւս նմա (լեռնի եմ) արբազան Հայրն մեր զպատուա-
կան վարդն ոսկեղէն իբրեւ քան զամենեւին արժուագունի » :

Այս հաստատութիւնը շատ զարմացոց անոնք՝ որոնք առաջին
անգամ աչքի տակ ունեցան ժամանակագիրն նորագիտ Բնա-
գիրն⁽¹⁾ , զոր ինչ պարտինք Հայոց վերջին թագաւորին խոստովանօք
Դարդեւի Բալոր միտ պատմածներն ալ լուսինեան ընտանեաց

(1) Թովհանէիս Դարդեւի ժամանակագրութիւն Հայոց գիրքը՝ Dölle
քաղաքի Կատեդրալին ձեռագրաց փնիւն փղէն գտնուեցաւ 1882/ին ,
ձեռագրէ՝ Կատեդրալարաններու քննիչ Դր. Ulysse Robertի ֆրանսերէն
բնագիրը , տպագրին անտիպ , ծառէն պիտի հրատարակուի Historiens armé-
niens des Croisades հասցածոյի երկրորդ հատորին փլ : Իսոյ և այնպէս ,
անոր հայերէն փլ Թարգմանութիւնը՝ Դր. Կ. Նզեանցի հմուտից և հարկոր յա-
ւաքաւանով՝ տպագրուած է ի Ս. Պետերբուրգ , 1891/ին :

վերաբերեալ Հայոց պատմութեան մասին՝ նոյնպէս չըմարտ
և ստուգապատում էին. այս պատմութիւնը շատ քիչ նմա
նութիւն ունէր մինչև հիմա ընդունուածներուն հետ: Այսօր
պէտք է գիտնալ թէ չըմարտութիւնը դարդերի կողմն է. կա
րելի եղած բոլոր քննութիւններն և ստուգումներն՝ այս մասին
տարախոյս տեղիք չեն տար այլ ևս: Ի միջի այլոց, կըգտնուէին
ստուգանքի օգնութիւն վարդի մը նորիւրով՝ մեր ի ստորեւ նշա
նաւերի վաւերական վիշապութեամբ բաղըրովին կը հաստատուի,
դարձուելով նաեւ ամէն տեսակ կասկած:

Եղելութիւնս նշանակուած է Արիւնդի պապական պալա
տին արձանագրութեանց տարմարին մէջ, որ կը պահուի վա
տիկանի դիւանատան մէջ: Այս արձանագրութիւնը ոչ միայն
կը պատմեն ոսկեղէն վարդի լեւոն Ե՞ն տրուած օրն, այլ և
զայն բանող արհեստաւորին անունը, կղիւն և այս նպատա
կին համար գործածուած ոսկեղէն տեսակին անունը, նոյնպէս
և այն գումարին քանակութիւնը՝ ջոր վարած է պապին գան
ձարանն: Ահաւասիկ յիշեալ արձանագրութեան բնագիրն և
բառական թարգմանութիւնը.

1383, Ծոմբոս 2. — Die eadem fuerunt scripti in
expensis, qui fuerunt soluti die XXVI mensis feb
ruarii proxime preteriti, magistro Johanni Bartoli de
Senis argenteris, pro I marca, III uncis et XVIII
den. auri de XX. caratis, pro Rosa auri que fuit da
ta per dominum papam, dominica qua cantatur Letare

Iherusalem, domino Regi Armenie, ad rationem
LXIII floren. Camere et III. quart. pro marcha:
ascendunt LXXVIII floren. Cam. Item eidem pro fac-
tura et opere dicte Rose; XV floren. Cam.; in
summa XCIII floren. Camere.

Այսինքն՝

1383, Յունիս 2. — «Այսօր ի վր ծախաց արձանագրուե-
 ղցաւ՝ վերջին փետրուարի 26ին արդէն վճարուած գու-
 ճմարն առ վարպետ Յովհաննէս Բաւթողի Սիւննացի արծա-
 լաթին, վասն 1 մարկ, 3 ունի և 18 դենար ոսկոյ ի 20
 «կերատաց, գործածեալ ոսկեղէն վարդի (շինութեան)
 «համար, որ Ռուբէ լէւ Երսասող՝ երգուած կիրակին
 «տրուեցաւ տէր պապէն առ տէր Թագաւորն Հայոց,
 «առ հաշուով. 63 փլորին Ատենի և 3 քառորդ՝ 1
 «մարկի արծէքով, որ կ'ընէ 78 փլորին Ատենի. ասկէ զատ՝
 «նոյնպէս յիշեալ վարդին վաճառագրոյն (factura) և
 «աշխատութեան համար՝ 15 փլորին Ատենի. ամբողջ գու-
 «ճմարը կ'ընէ՝ 93 փլորին Ատենի:» (Reg. 356, fol. 151).
 Ասոր բնագիրը սպազրուած է աշխատութեամբ Պր.
 E. Müntzի, հետեւեալ վերնագիրը կրող յօդուածի մը
 մէջ. Giovanni di Bartolo da Siena, orafu della corte
 di Aisignone nel XIV secolo (Archivio storico italiano,
 1883).

Ոսկեղէն վարդիւ տրուիլը նշանակուած թուականը՝ օրը օրին նոյն է Գարդելի նշանակած թուականին հետ : Ուշաք լէք Երոստղէժ երգուած կիրակին՝ Զատիէն յառաջ երրորդ կիրակին է : Արդ՝ որովհետեւ 1383ի Զատիկն ինչպէս է Մարտ ամսոյ 22ին, նոյն տարւոյ Դատաւորին (*Coatara*) կիրակին ալ ինչ Կամակատասխանէ ուրեմն Մարտի առաջին օրուան :

Հետեւ Եկն ընծայուած ոսկեղէն վարդը բանող վարպետն՝ Յովհաննէս Բարթողոյ Սիեննացին՝ Կամանման ուրիշ շատ մը վարդեր ալ շինած է, զորս կը յիշատակեն պապին արձանա գրութեանց տուժարներն : Իսկ այս արհեստաւորն անուանի եղած է իր շինած նշանաւոր մէկ մասնատուփին համար, որ Ս. Պետրոսի և Ս. Պողոսի Գլուխներուն մասունքը կը նկեր, և որ դարերէ ի վեր Գլխաւոր զարդն էր Հռոմէաց Լատերանի եկեղեցւոյն (*Basilica Lateranense*), զոր 1799ին կործանեցին : Անոր դեռ ուրիշ ձեռագործները խնամով պահուած են իտալիոյ մէջ՝ :

Յիշեալ վարդին կշիռն և արժէքը հասելնալու համար դիմեցի ֆրանսական Կաճառին անդամ և Ազգային Մատենադարանի շրամներու բաժնին վերակացու Պր. Էր. Babelon քիմիական բարեկամս, որ այս մասին բաւական օգնեց ինձ՝ լուսաբանելով ինչի համար մոլթ մնացած քանի մը կէտերն :

Ս) Տես այս անձին նկատմամբ Պր. Սիենցի վերոյիշեալ յօդուածն :

Ընդունելով որ մարզը կը կշռէ 223 գրամ 02, մէջ մարզ
+ 3 ունի + 18 դեմար — գործածուած ոսկւոյն կշիռն —
հասարար է 326 գրամ 76ի :

Վերը տեսնէք որ հալի վարդը կը կշռէ 305 գրամ :

Առաքելական Ատենին փորինը տարուած էր 63ի հաշու
ով, 24 կեւատնոց ոսկիէ : Ուրեմն իւրաքանչիւր փորին
կը կշռէ 3 գրամ 54 . այսինքն՝ ոսկեղէն վարդիս շի-
նութեան համար գործածուելիք մետաղին վճարուեցաւ
— այն է՝ 20 կեւատնոց 326 գրամ 76 ոսկւոյ համար
տրուեցաւ — 78 փորին Ատենի կամ 276 գրամ 12՝ 24
կեւատնոց զուտ ոսկի :

Ասիէ զատ՝ 15 փորին ալ շինող չէք տրուեցաւ :

Բոլոր գումարը կ'ընէ՝ 93 փորին կամ 329 գրամ 22
շուտ ոսկի ի 24 կեւատնոց :

Ֆրանսայի մէջ մեր արդի դրամական գրութեան համե-
մատ 0 գրամ 32258 ոսկին՝ $\frac{900}{1000}$ ռա աստիճանով՝ կ'արժէ 1
ֆրանկ . մէջ գրամ ոսկին՝ 24 կեւատն աստիճանով կամ $\frac{1000}{1000}$ ռա
աստիճանով կ'արժէ 3 ֆրանկ 4444 :

Ուստի և 329 գրամ 22 ոսկին՝ 24 կեւատն կամ $\frac{1000}{1000}$ ռա
աստիճանով՝ արդի ընթացիկ դրամի համեմատութեամբ կը
ներկայացընէ, իւրեւ Բոսն արժէք, 1133 ֆրանկ 96
սանտիմ : Ասկայն ժողովրդեայ դարուն մէջ իրական արժէքը
կամ ինչպէս կ'ըսեն՝ պատիւը նոյն քանակութեամբ գումարի
մը՝ այսօրուանէն շատ աւելի մեծ էր :

Արդ՝ ինչ եղաւ չայոց վերջին թագաւորին ընծայուած այս ոսկեղէն վարդն: Արդեօք բոլորովին անհետացա՞ւ: Կրնանք յոսուլ թէ Թաքսոցի մը միջին և կամ անձանօթ հաւաքամոյթ մը երեսն պիտի ելնէ օր մը: Աւա՛ղ, բաղդը սե՛ր ձեռքէն խլած է զայն, և վերստին տեսնելու յոյսը չէ ձգած: Անոր վրայ երեւեք չի խօսուի՝ այն բոլոր յիշատակարանաց միջ՝ որոնք գրուած են շէնի Ավինտոնէն անցնելէն յետոյ: Իւր կտակն ալ կը լռէ այս մասին: «Պատուական վարդն» հետեւած պիտի ըլլայ իր բազմաթիւ քոյրերուն շաւղին, և, դրամական նեղութեան օր մը, հնչուն կամ ընթացիկ դրամի վերածուած պիտի ըլլայ դժբաղդաբար:

Պարիս, 11 Յունիս 1899:

Ա. ԿԱՐԻԵՐ

Յօդուածիս պատուական հեղինակն՝ աւելորդ էլ համարինք ժանօթացնելը մեր աշխիւ ընթերցողներուն, քանի որ Պր. Ոստոցչապետն Auguste Garrière՝ Պարիսի Արհելեան ֆենդանի լեզուաց Վարժարանին հայերէն լեզուի և պատմութեան ուսուցիչն՝ արգէն ժանօթ է մերազգի բանասիրներուն, իբրև պատմագետ և քննադատ: Պր. Կարիէր համբաւաւոր եղած է վերջին տարիներս Մովսիսի Խորենացոյ գրքին վրայ իր կատարած ուսումնասիրութիւններովն, որոնք տեղի տուած են գրական անվերջ շահատամարտի, ի նպաստ և կամ ընդդէմ մեր բազմահմուտ աղետասկզին:

ԽՄՐ.